

Viimase sõja esimese aasta ajaloost ja muustki

Toomas Hiio*

Tänavu möödub 80 aastat Teise maailmasõja lahingute algusest Eesti pinnal. Lisaks maailmasõjale oli 1941. aasta ka Eesti sakslaste järelümbervasumise, poliitvangide massihukkamise, esimese massiküüditamise ning Eesti juutide holokausti aasta. Selleks ajaks oli sõda Eestit mõjutanud ligi kaks aastat. Kui *Wehrmacht* 22. juunil 1941 Nõukogude Liitu ründas ja kahe nädala pärast Eesti lõunapiirile jõudis, olid baaside leping, baltisakslaste ümbervasumine, Soome talvesõda, Eesti, Läti ja Leedu okupeerimine, annekteerimine ja NSV Liitu inkorporeerimine, Eesti riikluse likvideerimine ja kommunistliku terrori algus ning aasta esimesel poolal ka baltisakslaste järelümbervasumine ja juuniküüditamine juba ära olnud.

1941. aastal Eestis toimunu mõju võib kõrvutada viimase pooleteise aasta jooksul meie tähelepanu lõviosa pälvinud COVID-19 pandeemiaga. 2020. aasta märtsist 2021. aasta aprilli alguseni on selle tõttu surnud tuhatkond inimest. 80 aastat tagasi mõrvati viie kuuga, juuni lõpust oktoobri lõpuni, Eestis üle 2000 tsiviilisiku, poliitvangi ja metsavenna. Eestist viidi ära üle 30 000 Punaarmee mobiliseeritud mehe ja umbes 25 000 evakueeritud. Peale selle tuhandet poliitvangid, kes lähenevate sakslaste eest GULAG-i laagritesse veeti, kust enamik neist kunagi ei naasnud, ning tuhandet augustis Tallinnast meritsi evakueerimisel põhja pommitatud või miinidele sõitnud laevadel hukkunud, kelle arvu üle ikka veel vaieldakse. Eesti lahingutes tapeti umbes 3000 Saksa sõjaväelast. Siin langenud punaarmee laste ja Balti laevastiku mereväelaste arv ei ole teada, kuid neid sai rohkem surma kui sakslasi. Saksa okupatsiooni ajal hukati 1941. aasta lõpuks veel üle 5000 inimese, suur osa neist eesti hävituspataljonlastest.

1940. aasta 1. jaanuaril Eestis registreeritud 1 122 075 elanikust oli 1941. aasta 1. detsembril alles veel 1 017 811 inimest, neist 44% mehed ja 56% naised. Eesti oli kaotanud kümnendiku oma elanikest.

Inimkaotuste varju võivad jääda füüsilised ja vaimsed vaevad, moraalne allakäik, materiaalsed purustused ning veel palju muud, mida iga sõda või massivägivald endaga kaasa toob. Kuid surnud ei tule kunagi tagasi ja just inimohvrid on need, mis ühe või teise ajajärgu aastakümneiks mällu ja sajandeiks ajalukku salvestavad. Nii suuri kaotusi ühe aasta jooksul ei ole Eesti pidanud hiljem üle elama. 1944. aastal põgenes naasva punaväe eest veel umbes 70 000 inimest ja vähem kui viis aastat hiljem küüditati üle 20 000, kuid tagasivaates on see midagi muud. 1944. aastal Rootsi ja Saksamaale ning hiljem ookeanidegi taha põgenenud pagulaseestlased rääkisid Eesti elus kaasa nii paguluses kui ka pärast iseseisvuse taastamist. 1949. aasta küüditatutest naasis enamik 1950. aastate teisel poolal kodumaale. See on pelk statistika ega räägi midagi mitmest tuhandest, kes Siberi mulda jäid, ega ka ellujäänute üleelatud kannatustest. Kuid siiski olid ja on nad meie mälestustes ja oma tegudega endiselt meiega. 1941. aastal küüditatud ja mobiliseeritud, rääkimata poliitvangidest, peeti alatiseks viiduteks. Tuhandete puhul see oligi nii. Eestisse jäänud pidid toime tulema uues olukorras. Suurt osa ühiskonna tugisammastest, riigi-, majandus- ja vaimuelu korraldajatest enam ei olnud. 1940.

* Toomas Hiio (1965), MA, TÜ doktorant, Eesti Sõjamuuseum - Kindral Laidoneri Muuseum, direktori asetäitja teadusosalal, Eesti Mälu Instituut, uurimisjuht, toomas.hiio@esm.ee

ja 1941. aastal nende asemele tulnud või ka tulijate poolt seatud uue maailmakorra ehitajad olid 1941. aasta sügiseks järgmiste samasuguste poolt minema kihutatud või tapetud. Eesti ühiskonda 80 aastat tagasi tabanud löögi mõju iga Eesti inimese jaoks on 80 aastat hiljem võimatu ette kujutada isegi hoolega kirjutatud ja kogutud mälestusi lugedes.

Nende sõda ja meie sõda

Võidetud või kaotatud sõda mõjutab sõjajärgse aja ja ühiskonna mõtestamist. Seda nii võitjate ja kaotajate kui ka minevikku ja ajalukku vaatajate vaatepunktist, ajaloolastest ja ühiskonnateadlastest koduloolasteni ning kollektsoonäärdest mälupoliitikute ja minevikutraumade eritlejateni, rääkimatagi ajaloo kivisseraiujaist ja tagantjärele õigeks kohendajaist ning töeministeeriumite ja osakondade õige ajaloo kirjutamise õpetajatest. Ükski sõda pole aga ainult surm, vägivald, julmused, nälg, purustused, kannatused ja lüüasaamine. Sõda on ka seiklus, kangelasteod, relvavendlus ja palju muud. Sõda toidab proosat ja poeesiat ning enamiku sõjameeste jaoks, kes on ellu ja enam-vähem terveks jäänud, on sõda kõige põnevam asi, mis nende elus üldse on juhtunud.

Pagulas-Eestis, Soveti-Eestis ja pärast Eesti iseseisvuse taastamist on 1941. aastast väga palju kirjutatud. Kirjutatu on sõltunud ajast ja riigikorrast ning iseseisvas Eestis ennekõike kirjutajast. Kõike seda taas analüüsima hakata pole siinkohal üldsegi plaanis. Miskipärast on hoopis kummitama jäänud üks aastaid tagasi kuulud mõistujutt 1941. aasta suve kohta Eestis. Nimelt: hommikul ajasid hävituspataljonlased metsavennad metsast välja. Pärastlõunal ajasid metsavennad jälle hävituspataljonlased metsast välja. Öhtul tuli metsavaht ja käskis kõigil koju minna. Omal kombel illustreerib see lugu me tavakäsitust Eestis 1941. aastal toimunust. Kusagil olid küll venelased ja sakslased, aga seda pigem ääremärkusena või ajaloolise taustana. 1980. aastate lõpuni olid kooliõpikutes ja riiklikus töes kangelasteks punaväelased ja Balti laevastiku vaprad meremehed, hävituspataljonlased ning „partei ja nõukogude aktiiv“. Kodus olid enamasti natuke teised jutud, kui minevikust üldse räägiti. Paguluses, alates 1980. aastate lõpust ka Eestis, astusid nende asemele metsavennad, 21. sajandile lähenedes hakati üha rohkem otsima ja leidma õigusliku järjepidevuse kandjaid ja alalhoidjaid. Kuid paljuski ka tänases tavakäsituses oli Teine maailmasõda Eestis ikkagi eestlaste asi, ehkki me seda sõda ei alustanud, võitnud ega kaotanud. Lugu ongi keeruline, sest sõja lõpuks ühe võitja poolt okupeerituna olime ikka kaotajad, aga samas ka mitte päris samas paadis sakslastega; seda vaatamata kohatisele fašistideks või vähemalt nende kaasaajooksikuteks sõimamisele kogu Nõukogude poolsajandi vältel ja hiljemgi. Eestlastele sobis niisugune skeem enesevääriskuse toetuseks: me siiski võitlesime, relv käes, oma vaenlaste vastu ja see ei olnud kodusõda. Vastaspoolel olid mõnikord küll ka eestlased, aga enamasti siiski kommunistid ja nende käsilased, kes olid osalised Eesti riigi hävitamisel. Nõukogude poolsajandi ametliku ja ainuõige ajalootõe positsioonilt vaadati asja niiviisi, et vastaspoole eestlased olid fašistide käsilased, kes võitlesid töörahva riigi vastu ühes rivis fašistlike anastajatega. Oma mälestustes aga suhtub eestlane hoolimata sõdurikuue värvist, mis parajasti seljas, pilkega oma ülematesse ja tõsiusklikesse natsidesse või siis veel paduusklikumatesse kommunistidesse ning ajab oma Eesti asja. Eestlastest küüditajaid ja NKVD kaastöölisi või koputajaid ning ka Kalevi-Liiva ja Tartu koonduslaagri mahalaskjaid tajutakse enamasti patoloogiliste tüüpide või asotsiaalsete heidikutena. Mis sageli nii oligi, aga mitte alati, kuigi julm aeg annab võimaluse neile, kel varem võimalust olla ei saanudki. Lõppvastutust kandis niikuinii keegi teine, sest me olime okupeeritud.

See skeem sobis juba alates 1941. aastast sakslastele ja ka sovettidele alates Nõukogude tagalast. Kui Nõukogude aja lõpuks olid kanoonilised lood hävituspataljonide ja töölispolkude ning Balti laevastiku mereväelaste 1941. aasta kangelaslikest kaitselahingutest paljudele pähe

kulunud, siis alates 1942. aastast (vaheajaga sovetlikus aegruumis) on korduvalt publitseeritud Omakaitse maakondlikke aruandeid 1941. aasta suvesõjast Eestis. Nendele rajaneb tänasegi läbilõike-eestlase teadmine 1941. aasta suvel Eestis toimunud.

Omariikluse nimel tegutsemiseks 1941. aastal veel palju ruumi ei olnud. Roosevelt ja Churchill kirjutasid 14. augustil alla Atlandi hartale; samal ajal pidasid *Wehrmacht* ja Punaarmee ning metsavennad ja hävituspataljonid Lääne- ja Kesk-Eestis veriseid lahinguid. 29. juulil olid Tartu õpetlased eesotsas viimase peaministri Jüri Uluotsaga kokku seadnud memorandumid Saksa valitsusele ja kõrgemale väejuhatusel, milles taotleti Eesti iseseisvuse taastamist ning teatati valmisolekust võidelda koos sakslastega NSV Liidu vastu. Sõja lõpptulemust ja Atlandi hartat silmas pidades oli ehk heagi, et sakslased vastamata jätsid. Eesti sõdurid jõudsid idarindele ka kvaasi-omariiklusega; päris omariikluse ideaal püsis rahvusvahelise õiguse pelgupaigas oma neutraalses puhtuses. Uluots ja tema kaaslased pole süüdi poliitilises lühinägelikkuses. Saksamaa sõjaline edu oli enneolematu, Eesti vaenlane oli kommunistlik Nõukogude Liit ja sel ajal veel enamiku jaoks vääramatult NSV Liidu lüüasaamisega lõppevat sõda silmas pidades oli mõistlik teha panus võitjale. Sõjaõnn pööras Punaarmee ja lääneliitlaste kasuks alles kaks aastat hiljem, kui sakslased ei saavutanud Kurski lahingus plaanitud tulemust, vaatamata kaotatud sõjamaterjalile ja langenud sõdurite korvamatule hulgale, ning liitlased maabusid Itaalias.

Eesti sõdurid ja ohvitserid võitlesid idarinde mõlemal poolel. Enamiku meeste puhul ei olnud tegu mitte vaba valiku, vaid sunni või ka saatuse tahtega, mis sõltus sünniaastast ja elu- või asukohast nii 1941. aasta suvel kui ka hiljem. Reservistide Punaarmeesse mobiliseerimise ajaks oli Lõuna-Eesti juba sakslaste käes. Sunniga hakkasid mobiliseerima ka sakslased 1943. aastal, ning siis oli tuhandeid mehi, kes Saksa välihallile Soome helehalli eelistasid. Mida aasta edasi, seda rohkem nappis sõdureid kõigil, ja veel mõnikümmend tuhat eesti meest said alates 1944. aasta sügisest kanda Punaarmee khakivärvi puuvillast lisaks nendele, kes selles Venemaalt naasid, ja osa nendestki, kes varem välihallis või Soome hallis olid sõdinud.

Sõjamälestusest suures poliitikas

Taas oleme tulevikku pürgimise asemel musta minevikku takerdunud. Kuid me pole seal sugugi üksi. Eelmise aasta kevadel möödus 75 aastat Teise maailmasõja lõpust Euroopas ning Venemaa presidentki võttis ette pikema kirjatöö, mille laskis publitseerida ühes Ameerika žurnalis. Venemaal olid plaanis suured pidustused. Eesti etteasted rahvusvahelisis väljundeis, sealhulgas ÜRO Julgeolekunõukogu eesistumise raames korraldatud kõrgetasemelisel 80 riigi veebikohtumisel, püüdsid jällegi kärpida sovettide vabastajanarratiivi laulusulgi. Rõhutati Nõukogude-Saksa mittekallaletungilepingu salaprotokolli rolli sõja puhkemisel Euroopas ning sedagi, et suurele osale Euroopast 1945. aasta mai vabanemist ei toonud. Ettevaatlikkus sõnaseades ei olnud liiast, sest risk üle natsismi heroiseerimise propagandaserva kukkuda on endiselt olemas, ning kui see juhtub, tuleb hoida nii piip kui ka prillid. Venemaa president soovis naasta kolmveerandsajandi taguse näiliselt lihtsa maailmakorralduse juurde, kus nii õige ja vale kui ka maailma saatuse üle otsustavad võrdsetena Venemaa juht, Ameerika president, Briti peaminister, Prantsusmaa president ja küllap ka Hiina liider. Ei mingit liidukantslerit, rääkimatagi Euroopa Liidust ja NATO-st ning justkui Poola eestvõttel sündivatest mineviku totalitarismide ja eriti kommunistlikku Nõukogude Liitu manavatest resolutsioonidest Euroopa Parlamendis.

Eesti ja Venemaa olid oma sõjalõpujubeli sõnumites kumbki oma harjunud sõiduvees, mis ei märka maailma raskuskeskmete ümberpaigutumist 21. sajandiks. Hiina, India ja teiste Aasia suurriikide ja rahvaste jaoks lõppes Teine maailmasõda hoopis 1945. aasta septembris pärast tuumarelvajaastu algust ja sõda ise algas varem. Jaapan ründas Hiinat juba 1937. aasta

juulis ja 1945. aasta septembriks oli eri hinnanguil tapetud 15–22 miljonit inimest, enamasti Hiina elanikud. NSV Liidu vereohvriga täiesti võrreldav panus teljeriikide purustamisse. (Justnimelt NSV Liidu, mitte Venemaa, sest suure osa tsiviilohvritest ja ka langenud punaar-meelastest moodustasid Valgevene ja Ukraina elanikud.) Sõda tõi vabanemise Kagu- ja Lõuna-Aasiale, seda sõjaegsest Jaapani okupatsioonist; kuid neile rahvastele oli veel tähtsamgi Briti, Hollandi ja Prantsuse koloniaalvõimu lõpp, sest sõjast laastatud Euroopa emamaade jaoks ei olnud impeeriumi pidamine senisel kujul enam ei poliitiliselt ega majanduslikult jõukohane. Mitme rahva liidrid olid Jaapanis näinud hoopis liitlast senise koloniaalvõimu vastu, nagu eestlastele näis *Wehrmacht* 1941. aastal päästjana sovettidest. Nende seas oli ka mõni Hiina vähemusrahvas, kelle olemasolu fakt on me üldisemasse teadmisse jõudnud alles viimasel ajal.

Nõukogude Liit reserveeris 1939. aasta augusti salakokkuleppel Saksamaaga endale Balti riigid, Soome ja veel suure tüki Ida-Euroopat. Meie ja teiste rahvaste kaasamine töörahva paradüüsi oli üks mitmest eesmärgist. Maailmarevolutsioon oli mees veel Brežnevi ajalgi 40 aastat hiljem, siis küll ainult tillukese kommentaarina NSV Liidu välispoliitikale „sotsialistliku arengutee“ valinud kolmanda maailma riikides. (21. sajandi teooriaid parafraseerides mitte enam maailmarevolutsioon, vaid hoopis Nõukogude neokolonialism.) Teiseks oli Hitleri-Stalini salakokkulepe osa Esimeses maailmasõjas kaotatud suurriikluse taastamisest. Selles valdkonnas purjetasid sovetid natsidega samas paadis. Nii Venemaa kui ka Saksamaa suurriiklus oli pärast Esimest maailmasõda saanud tugeva, kuid ajutise tagasilöögi. Impeeriumiidee elab enamasti üle oma kandjad ning kuulub kokku pigem maaga, mille loomulikes või loodud piirides ta üha uuesti võrsub. Tsaari-Venemaa isevalitsuse ja riikluse kandjad olid 1920. aastate alguseks enamjaolt hävitatud või pagulusse sunnitud, Vene suurriikluse vaimu see aga ei väaranud. Ka natsionaalsotsialistide maailmavallutusplaane ei kandnud Esimese maailmasõja kaotajad, Preisi, Saksi, Baieri ja Württembergi valitsejasuguvõsad koos oma väiksematest vürstidest võimu- ja seisusekaaslastega. Aeg oli muutunud ja tänu massimeediale ja kinole polnud laiemate maailma asjade üle arvamine enam eliidi privileeg, vaid rahva õigus, seda küll sisutootjate ja kanalite valdajate määratud suunas.

Läänemerest ja laevastikest

Kolmas põhjus Balti riikide annekteerimiseks puudutab Eestit rohkem kui Lätit ja Leedut ning on üks põhjusi, miks rinne Eestis ka 1941. aastal nõnda kauaks takerdus kõigi maastikuliste, sõjaliste ja muutuvast sõjaolukorrast tulenevate ning muude asjaolude kõrval. See oli Eesti asukoha ja Eestis asuvate mereväebaaside tähtsus Läänemere idaosa meresõjanduses.

Enne Esimest maailmasõda loodi esimene kontinentidevaheline strateegiline relv, suur ja kiire ning 12-tolliste ja suuremategi mitmekümne kilomeetri kaugusele silmapiiri taha tulistavate suurtükkidega relvastatud sõjalaev, mis ähvardas kõigi mereriikide rannikut ja merevedusid. Sellised laevad olid jõukohased ainult suurriikidele, nagu seda on tänapäeval kontinentidevahelised raketid. Laevad saavutasid täiskäigul 25-sõlmelise kiiruse (üle 40 km/h), mis 20. sajandi alguses oli võrreldav liikumiskiirusega maanteedel. Ainult rongid sõitsid mõnevõrra kiiremini. Teise maailmasõja ajaks ületas moodsate ristlejate maksimumkiirus juba 60 km/h. Lahingulaevad ja ristlejad olid suutelised pikkadeks ookeaniretkedeks ja tulid nädalate viisi iseseisvalt toime, sõltudes ainult võimalusest täiendada söe-, toidu- ja mageda vee varusid. Mis oli saavutus, kui ainuüksi silmas pidada lahingulaevade rohkem kui 1000-mehelisi meeskondi. Saksa Ida-Aasia ristlejate eskaader, mille emamaa oli teisel pool maakera, ründas Esimese maailmasõja alguses ligi pool aastat India ookeanil ja Vaiksel ookeanil *Entente*'i riikide meretranspordite ja meretaguste valduste sadamaid, kuni Falklandi merelahingus oma otsa leidis.

Venemaa oli maismaaimpeerium. Versailles' rahulepingu tingimused määrasid ka koloniaalimpeeriumiks pürginud Saksamaa tavaliseks Mandri-Euroopa maismaariigiks. Peeter I oli raiunud akna Euroopasse ja rajanud ühe Läänemere sopi tippu oma uue pealinna. Kataariina II tegi sedasama Musta mere rannikul, küll ilma pealinnata. Kuid Venemaa Euroopa osa merevärvad olid sõja korral kergesti suletavad, sest nii Taani väinad kui ka Dardanellid jäid väljapoole haardeulatust. Esimese maailmasõja ajal rajati kiiruga jäävaba Murmanski sadam, mida Peterburiga ühendas 1500 km pikkune raudtee, sest Venemaa vajas välismaa sõjavarustust ja muud kaupa. Läänemerd kontrollis Saksa laevastik ning brittide, prantslaste ja ANZAC-i 1915. aasta Dardanellide kampaania tõi küll kuulsust ja suuri kaotusi, kuid väinad jäid osmanite kätte. Vladivostok oli teisel pool maakera, meretee sinna oli pikk ja raudtee sealt keskpärase läbilaskevõimega. Jaapan oli siis liitlane ja sellest ajast pärit Jaapani vintpüsse jätkus hiljem Eesti Kaitseliidulegi kuni tema laialiajamiseni 1940. aasta juulis.

Enam-vähem seesama olukord oli ka Teise maailmasõja ajal. Jaapan oli küll Saksamaa liitlane, kuid sõlmis NSV Liiduga 1941. aasta aprillis neutraliteedilepingu. Võrdsete partnerite lepingud on mõlema poole huvides. Niisiis saabus USA *lend-lease*'i varustus lisaks Murmanskile Nõukogude lipu all seilavatel laevadel ka Vladivostoki kaudu. Riikidel on huvid, isegi kui valitsev ideoloogia oma propagandas teistsuguseid väärtusi kuulutab.

Venemaa pealinn Peterburi ja tähtsad tööstuskeskused, transpordisõlmed ja/või mereväebaasid Riia, Helsingi, Tallinn ja Liepāja olid suurte sõjalaevade ajastul merelt kergesti rünnatavad. Läänemeres ja Soome laheski oli küllalt ruumi, et pikksilma eest maakera kumeruse taha varjuda ja vastasele märkamatult läheneda. Vene-Jaapani sõjas kaotas Venemaa esmalt Vaikse ookeani laevastiku ja siis Tsushima merelahingus ka appi saadetud Balti laevastiku. Samal ajal kandis Saksamaa suurejooneline laevastikuprogramm oma esimesi vilju. Lisaks blamaažile, mille põhjustas oskamatu väejuhtimine ja allajäämine sel ajal rassiliselt alaväärseks peetud jaapanlastele nii maal kui ka merel, suurenes rünnakuht Läänemerele. Saksa *Hochseeflotte* polnud küll mõeldud Venemaa vastu, vaid võistlemiseks Briti impeeriumiga maailmamerele ja meretaguste asumaade pärast. Kuid pealinna ja Vene Läänemere ranniku nõrgenenud merekaitse tegi venelased murelikuks. 1912. aastal pandi nurgakivi Hiiumaa põhjatipust ja Hanko poolsaarest Peterburini ulatuvale Peeter Suure merekindlusele ja 1917. aastaks oli Soome lahe, Lääne-Eesti saarte ja Liivi lahe akvatoorium võimsate suurtükipatareide ja miiniväljade ning toetuslaevastiku ja allveelaevadega kaitstud. Paralleelselt ehitati uut Balti laevastikku, osa sellest Tallinna tehastes.

1917. aastal esitlesid sakslased oma merejõudu Eesti rannikul. Oktoobris tegid nad meredessandi Saaremaa Tagalahes. Osales väga suur merejõud: 11 lahingulaeva, üheksa ristlejat ja kümneid väksemaid laevu, mille pardalt maabus 42. jalaväediviis. Lisaks maandasid nad 1918. aasta varakevadel kindral Rüdiger krahv von der Goltzi Läänemere diviisi Ahvenamaal ja Hanko poolsaarel, mis tagas Soome valgete võidu võitluses punaste vastu ja tõi Soome kuni Saksa keisririigi lõpuni Saksa kiiluvette. Bresti rahukõnelustel tegi Trotski panuse Saksa ja Austria-Ungari sõdurite ning linnatöölise sõjaväsimusele ja enamliku propaganda eeldatavale edule, kuid eksis. Kui Keskkriigid kõnelused katkestasid, marssisid Saksa, Austria-Ungari, Osmanite ja Bulgaariagi soldatid maailmarevolutsiooni lippude heiskamise asemel sadu kilomeetreid itta, kuni kiiruga alla kirjutatud Bresti rahuleping nad 1918. aasta märtsi alguses peatas. Saksa 8. armee marssis pea takistamatult Narva suunas ning Tallinna koondunud Balti laevastik pidi läbi lausjääs Soome lahe Helsingisse murdma. Sealgi polnud aega kevadet oodata, sest Soome valged ja von der Goltzi Läänemere diviis lähenesid Helsingile. Niisiis murti läbi endiselt lausjääs mere Kroonlinna, kuhu jäädigi 20 aastaks. Alles 1939. aasta sügisel Balti riikidele peale sunnitud baaside lepingutega saadi mereväebaasid Tallinnas, Paldiskis, Liepājas ning pärast Soome Talvesõja lõppu ka Hanko poolsaarel. Hetkeks oli Läänemerele peaaegu taastunud Esimese maailmasõja eelne olukord.

1941. aasta lahingute ajal oli sakslastel Läänemere idaosas mitu probleemi lahendada. Esiteks tuli taas Läänemerelt tõrjuda Balti laevastik, et tagada häireteta maagitarned Põhja-Rootsi mäetööstuskeskustest Kirunas ja Gällivares. Rootsi raua ja kuullaagriteta Saksa sõjamasin hästi ei veerenud, meretee läbi Norra skääride Narvikist oli pikem ja keerulisem ning osaliselt ka Briti laevastiku ja lennukite tegevusulatuses. Teiseks vajati Läti ja Eesti sadamaid väegrupi Nord varustamiseks. Balti riikide teedevõrk oli hõredam, teed viletsamad ja raudteede läbilaskevõime väiksem kui Saksamaal ja Poolaski. Pealegi erines Vene raudteede rööpmelaius Euroopa omast. Polnud ka teada, kui palju veeremit Punaarmee kaasa viia suudab. Riia-Pihkva raudteelõik ehitati Euroopa rööpmelaiusele ümber juba juuli lõpuks, vähem kui kuu aega pärast Riia vallutamist Punaarmeelt. 8. juulil Pärnusse jõudnud *Wehrmacht*'i eelüksuse toel saadeti kohe väike suurtükiväeüksus Virtsu, sest kardeti, et Balti laevastik ründab Riia sadamasse saabuvaid Saksa transpordilaevu läbi Suure väina. Viimaks pakkus Põhja-Eesti vallutamine Saksamaa liitlasele Soomele turvalise seljataguse, sest Helsingi ja teised tööstuskeskused ja transpordisõlmed olid Eestist startivatele Nõukogude pommitajatele mõnekümneminutilise lennu kaugusel, nagu Talvesõja ajal oli nähtud.

Sõda läheb enamasti teisiti kui plaanitud. Hoolimata *Wehrmacht*'i edust Saksa-Nõukogude sõja esimestel nädalatel oli Punaarmee vastupanu Leningradi suunal Saksa väejuhatuse eeldatust visam. 1940. aastal polnud *Luftwaffe*'l õnnestunud Briti lennuväge maha suruda ja brittide vastupanutahet murda, mistõttu Saksa sõjalaevastik pidi oma suuremad laevad hoidma Briti merejõudude tõrjumiseks. Lääne-Eesti saared vallutati maa poolt, kuid oletades, et Esimese maailmasõja kogemuse taustal eeldab Punaarmee meredessanti, tegid Saksa ja Soome laevad mitu pettemanöövrit. Soome laevastiku lipulaev, rannakaitse soomuslaev Ilmarinen sõitis miinile, läks ümber ja uppus kiiresti koos 271 mereväelasega.

Suurte sõjalaevade suurim voorus on ühtlasi nende suurim puudus: nad on asendamatud. Saksa uue laevastiku uhkus oli 1941. aasta suveks juba kõvasti räsida saanud. 1940. aasta aprillis oli pisikese Norra rannakaitse uputanud tuliuue raskeristleja Blücher koos meeskonnaga tema esimesel sõjaretkel, aasta hiljem kaotati Atlandil võimas lahingulaev Bismarck umbes 2000 mereväelasega pardal. Meenutame: 1930. aastate alguses müüs Eesti oma kaks hävitajat, meeskonna suuruse poolest pea kümme korda väiksemat laeva, Peruule. Raha kulus nende ülalpidamiseks ja käigus hoidmiseks lihtsalt liiga palju. Eesti polnud neid laevu ei ehitanud ega ostanud, need olid brittide Soome lahel kaaperdatud Balti laevastiku hävitajad Spartak ja Avtroil. Kahe palju suurema laeva kaotus, mille ehitamine suure propagandakära saatel oli ka Saksa riigile olnud suur jõupingutus, koos väljaõppinud meeskondadega ja veel enne kui laevad olid saanud korda saata murdosagi sellest, milleks see jõupingutus oli tehtud, teeb ettevaatuse Läänemerel arusaadavaks. Ettevaatlikud olid ka nõukogulased. Nõukogude sõjamerelaevastiku ehitamise programm oli hoo sisse saanud II viisaastakul 1930. aastate teisel poolel. Uutest laevadest olid suuremate seas mõned Itaalia ristlejate eeskujul ehitatud laevad. Lisaks ehitati hulk väiksemaid hävitajaid. Maailmamerele veel ei püritud. Balti laevastikul oli kaks enne Esimest maailmasõda ehitatud ja 1930. aastatel kaasajastatud suurt lahingulaeva Marat ja Oktjabrskaja Revoljutsija ning uued ristlejad Kirov ja Maksim Gorki. 23. juunil sõitis Maksim Gorki Tähkuna majaka lähedal miinile ja evakueeriti Kroonlinna. Peagi viidi sinna ka mõlemad Tallinnas baseerunud lahingulaevad. Sakslaste kiire edasiliikumine maismaal ähvardas baasideta jätta ka ülejäänud laevastiku. Nii koondati see algul Tallinna ja evakueeriti augusti lõpus samuti Kroonlinna.

Vajadus kaitsta laevastikku ja tema baase ning hoida Saksa laevad eemal vähemasti Soome lahelt tingis Punaarmee visa vastupanu Põhja-Eestis. Seda ka siis, kui sakslased olid Kunda juures katkestanud siinsete Punaarmee vägede maismaaühenduse peajõududega ja vallutasid mõne aja pärast Narva. Suur osa eesti reservväelastest jõuti Põhja-Eestis mobiliseerida ja (meritsi) Venemaale viia. Nõnda sattus 1941. aastal Punaarmeesse suhteliselt palju rohkem

eestlasi kui lätlasi ja leedulasi ning nüüd on eesti sõjaajaloomälus ja ilukirjanduses ka punaväe vormis eestlaste Velikije Luki, Emajõe, Avinurme, Porkuni, Vintri, Tehumardi ja Kuramaa lahingud.

1938. aastal alustatud stalinlikule suure laevastiku programmile, millega võisteldi teiste suuri sõjalaevu ehitavate mereriikide Suurbritannia, Prantsusmaa, Saksamaa, Itaalia, USA ja Jaapaniga, tõmbas 1950. aastateks kriipsu peale nende üle jõu käiv maksumus, sõjalennunduse kiire areng Teise maailmasõja ajal ning raketi- ja tuumaajastu algus. Saksamaa ja NSV Liit sõja ajal oma lennukiemalaevadeni ei jõudnudki. Kui veel enne Teist maailmasõda kujutasid lahingulaevale ohtu ainult allveelaevad ja teised samasugused lahingulaevad, siis uued relvad muutsid nad palju haavatavamaks.

Kõiges selles oli Eestilgi oma koht. 1939–1941 ehitati Balti laevastikule Paldiskis, saartel ja mujalgi hulk baase, suurtükipositsioone ja lennuvälju. Pärast sõda töö jätkus. Hanko asemele oli NSV Liit saanud Helsingi-lähedase Porkkala ja Saaremaale taheti paigutada mobiilsed rannakaitsesuurtükiväe raudteepatareid, milleks kavandati ligi 200 km laiarööpmelisi raudteeliine. Mida see tähendanuks Saaremaale, võime ette kujutada. Pärast Stalini surma tagastati Porkkala soomlastele ja sõlmiti suhted Lääne-Saksamaaga. Königsberg jäi Kaliningradiks. Tallinna roll Balti laevastiku tähtsaima tugipunktina kahanes. 1956. aastal viidi Eesti Leningradi sõjaväeringkonna koosseisust Balti sõjaväeringkonna koosseisu ja lõppes ka Peeter Suure merekindluse poolsajand. 1957. aastal demonstreeris NSV Liit sputnikuga kogu maailmale oma kontinentidevahelist raketti. Lahingulaevade ja ristlejate asemel seilasid maailmamerele aatomialveelaevad ning väiksematele meredele fregatid, korvetid ja miinijahtijad.

Eestile ja Tallinnale Balti laevastiku ühe tähtsama tugikoha funktsiooni andmine nõudis asukoha ajaloolise identiteedi arendamist. Lisaks Peeter I mälestuse jäädvustamisele tõsteti kilbile Tallinna tööliste ja Balti laevastiku meremeeste vendlus ja võitlus ühise eesmärgi nimel. Juba 1940. aasta jõulude eel maeti seninägematu pidulikkusega Maarjamäele ümber Naisaarel 1919. aastal hukatud hävitajate Spartak ja Avtroil bolševikest mereväelaste säilmed. 1941. aasta augustis Tallinna kaitselahingute ajal Harku lähedal väidetavasti hukatud Balti laevastiku madruse Jevgeni Nikonovi mälestuse jäädvustamisega alustati kohe pärast sõda. Aja möödudes vahetusid hukkajad: kui alguses olid nendeks metsistunud fašistid, siis hiljem *Abwehr*-lased ja SS-lased ning 21. sajandi alguses juba Eesti metsavennad Hans Hirvelaane üksusest. Tallinna kaitsmise 10. aastapäeval püstitatud stalinlik kroonumoniument Kadriorus asendati juba üheksa aasta pärast kunstilise taotlusega taiesega. 1957. aastal maeti Nikonovi säilmed Harkust Maarjamäele ümber ja sinna paigutati ümber puugi, mille külge seotuna ta olla väidetavalt elusalt põletatud.

Alates 1950. aastate teisest poolest astusid Tallinna tööliste ja Balti laevastiku mereväelaste ajaloolise vendluse asemele uued teemad. Ajaloolise vendluse tuleristsete, 1918. aasta jääretke mälestuseks 1960. aastal valminud obelisk oli õieti viimane, mille ideestiku sõnastamisel Balti laevastiku poliitvalitsus kaasa lõi. Hiljem tegeldi Maarjamäel teiste teemadega ja nendega enne NSV Liidu lagunemist lõpule ei jõutudki. Nikonovi säilmed viidi 1990. aastate algul kodukanti Volga ääres ja mõne aasta pärast alustas Saksa Sõjahaudade Hoolde Liit 1941.–1944. aasta Saksa sõjaväekalmistu taastamisega. Kadrioru pargi Nikonov kaotas 1990. aastate metalliajastul nii koha kui ka pea. Nüüd seisab ta turvaliselt Ajaloomuuseumi monumendipargis, kuigi ilma peata. Maarjamäe obelisk laguneb oma esialgses asukohas, meenutades suurriiklike ambitsioonide küllap ettemääratud tulevikku nagu paljud teisedki varemed Euroopas ja kaugemal.